

Kunst *van* de openbare ruimte

Een pluriculturele oriëntatie

Awee Prins

Een aantal jaren geleden werd in het kader van een samenwerkingsproject tussen de afdeling kunstzaken van de gemeente Rotterdam en de Erasmus Universiteit een werkgroep in het leven geroepen met als werkopdracht de culturele kwaliteit van grootstedelijk leven te doordenken.

Naar een grootstedelijke bestaansethetica

Onder het motto “Laat de kunst eindelijk eens ‘uit de verf’ komen”, boog de werkgroep, bestaande uit een aantal prominente bestuurders, academici en vertegenwoordigers uit de kunstwereld, zich over de vraag naar de culturele kwaliteit van grootstedelijk leven, ferm verwoord: naar een grootstedelijke bestaansethetica. Het stedelijk leven zou worden onderzocht als een “kraamkamer waarin nieuwe contouren van kunst en cultuur zichtbaar worden”, zoals een van de leden het bevlogen formuleerde. De werkgroep was echter geen lang leven beschoren. De poging het fenomeen “kunst van de openbare ruimte” inzichtelijk te maken bleek een te heikel project: de conceptuele en praktische scheidslijnen tussen planologie, stedenbouw, kunst, cultuur en politiek vormden een te groot obstakel. Meer dan een enkel lid van de commissie vroeg zich in gemoede af waar het nu eigenlijk om ging.

Laten we een nieuwe poging wagen. De genoemde scheidslijnen beschouwen we dit keer niet als een dilemma, maar als een gegeven en een uitdaging. Desondanks zal blijken hoe moeilijk het (nog) is een adequaat discours te ontwikkelen over het fenomeen kunst van de openbare ruimte. Niet voor niets sprak een aan dit congres gewijd programmablad van “de minst orthodoxe bijeenkomst”. Het evidente probleem bij het doordenken van kunst van de openbare ruimte is dat het om kunst gaat, maar niet nadrukkelijk om kunstwerken in de openbare ruimte. Eerder gaat het om de wijze waarop de openbare ruimte *zelf* kan werken als een esthetische ervaring. Maar een kunstervaring zonder kunstobjecten, dat blijft vooralsnog een heikele zaak. Toch hebben wij bij de voorbereiding van het congres voortdurend de intuïtie gehad dat kunst van de openbare ruimte een – zo niet een cruciaal – onderdeel is van de configuratie kunst en openbare ruimte.

Kunst *in* en kunst *van* de openbare ruimte

Er is overigens een verzachtende omstandigheid: kunst *in* de openbare ruimte is ook een heikel project. Het heeft om te beginnen iets plichtmatigs. Een plein moet worden aangekleed en zo komt er een sukkel op een sokkel te staan of wordt bij elk prestigieus project de één-procentsregeling met de rug tegen de infrastructurele muur afgehandeld. Opmerkelijker is dat over kunst in de openbare ruimte bepaald geen eenstemmigheid bestaat. Het voorgaande debat, waarin dat thema centraal staat, handelt van meet af aan over deze kwestie. Tijdens het symposium was na een minuut of twintig niemand het er meer mee over eens wat kunst was. Een goed uur later was niemand accoord over hetgeen onder openbare ruimte moet worden verstaan. En als het debat iets langer had geduurd zou het mij niet hebben verbaasd als men het er uiteindelijk ook niet over eens zou zijn geworden wat het woordje ‘in’ precies betekent. De nog heikelere exploratie over kunst *van* de openbare ruimte krijgt overigens institutioneel een steuntje in de rug. In het voorjaar van 2001 verscheen een nota van de Rotterdamse Kunststichting getiteld *Van Ontmoeting naar Confrontatie*. Daarin afficheert de RKS zich nadrukkelijk als gesprekspartner, zo niet autoriteit, inzake de veranderende betekenis van de

openbare ruimte en de wijze waarop kunst hierin figureert. Het is overigens een curieus geschrift met nogal wat aanvechtbare aanbevelingen, waarop nog wordt ingegaan. Laat in ieder geval duidelijk zijn dat ook de RKS het belangrijk vindt dat de vraag naar kunst van de openbare ruimte wordt gesteld en uitgewerkt.

Ter eerste oriëntatie in kunst van de openbare ruimte wil ik wijzen op een grensgebied tussen kunst *in* en kunst *van* de openbare ruimte. Ik doel hier op projecten waarbij weliswaar kunstwerken worden ingezet, maar op een andere dan de gebruikelijke wijze: het gaat daarbij om meer dan het plaatsen van kunstwerken ter opsiering van de openbare ruimte. Daartoe denk ik bijvoorbeeld aan de 'omgevingskunst' die vooral in de jaren zeventig opgeld deed: wijken werden ingericht door kunstenaars in samenwerking met projectontwikkelaars en de lokale politiek. Kunstwerken en kunstvormen staan hier niet op zichzelf, maar zijn geïntegreerd in de openbare ruimte en versterken de dimensies daarvan. Zo kan een sculptuur als stadspoort fungeren.

Iets dergelijks gebeurt heden ten dage wanneer kunstenaars worden ingezet om oude wijken te dynamiseren, zoals het project "Something About Charlois". Kunstenaars worden dan nadrukkelijk betrokken bij de vormgeving en verbetering van het leefklimaat in de wijk. Er worden kunstwerken in de openbare ruimte geplaatst met als inzet die openbare ruimte te transformeren. Het gaat hierbij dus vooral om de kwaliteit van openbare ruimte: meer om kunstwerken dan om *kunstwerken*.

Kanttekening: sociale vernieuwing?

Hierbij dient zich echter een meer dan conceptueel probleem aan. In hoeverre raakt de kunst van de openbare ruimte, zoals hierboven beschreven, verstrengeld met het politieke project van de sociale vernieuwing? Wordt de kunst hier niet gebruikt – of: misbruikt - voor kunstvreemde doeleinden? Ook in andere debatten waren overigens de scheidslijnen van kunst, cultuur en politiek niet scherp te trekken. Misschien is die vervaging of verwarring ook een goede, of beter gezegd: een adequate zaak in het huidige tijdsgewricht: de muren van de musea worden immers geslecht, cultuur is niet langer aan een bepaalde klasse voorbehouden en sociale vernieuwing blijkt vaak meer dan alleen een politiek gemotiveerd fenomeen, dat slechts gericht zou zijn op het wegwerken van achterstanden en verpaupering.

Maar toch: hoe kunnen we van de openbare ruimte de esthetische dimensie tonen? Ik kies weer als oriëntatie het grensgebied van kunst *in* en kunst *van* de openbare ruimte: interveniërende kunstwerken en –vormen die er nadrukkelijk op zijn gericht de openbare ruimte op een andere, verrassende en – ik aarzel het woord te gebruiken – verheffende manier te laten zien. Dat hoeft overigens niet alleen door kunstenaars te gebeuren. De Rotterdamse vuilophaaldienst zal ter gelegenheid van het afscheid van de vuilniszak en de introductie van afvalcontainers drie maanden lang vijftientig huishoudens in en om de Culturele As van Rotterdam vuilniszakken ter beschikking stellen met elk een letter van het alfabet erop met de bedoeling dat al die vuilbuitenzettende Rotterdammers 's ochtends gaan scrabbelen. Bewoners kunnen in de vroege ochtend met hun zakken allerlei woordcombinaties maken, wat door de organisatoren enigszins voorbarig "straatpoëzie" wordt genoemd. De politieke partijen reageerden overigens "not amused". De VVD stelde naar oud gebruik voor om toch liever "iets blijvends" te laten maken en het CDA vroeg of de letters l, k, u en t zo zuinig mogelijk konden worden verstrekt. Voor deze goedgegelovigen was het wel duidelijk waar de straatpoëzie op uit zou draaien. Toch is het een aardig project, dit inspelen op een van de meest triviale handelingen in het publieke domein. Zo wordt een bij uitstek profaan ritueel een kunstzinnige dimensie gegeven.

Kunst & Vaarwerk: gokken op dobbelstenen

Beproefd projecten waarbij de grenzen van kunst *in* en kunst *van* de openbare ruimte worden verkend zijn de werkzaamheden van het kunstenaarscollectief “Kunst en Vaarwerk” (K&V). In 1978 richtten Cor Kraat, Hans Citroen en Willem van Drunen K&V op. De havenstad was hun inspiratiebron. Hoewel hun werk door critici eerder als ludiek dan als kunst werd aangemerkt, zijn er – en wellicht juist daarom – goede redenen om hier van kunst *in* en *van* de openbare ruimte te spreken. Zo werden in de Nieuwe Waterweg drie van een lange reeks enorme basaltblokken in een waterkering als dobbelstenen beschilderd, wellicht zinspelend op de gok van een zeemansleven of de strijd tegen de elementen.

Dit is volgens mij meer dan kunst in de openbare ruimte. Het is inspelen op een bestaande openbare ruimte die door deze interventie opmerkelijk verandert. Het wordt ineens goed toeven in die alledaagse, al te alledaagse ruimte. Ook ander werk van K&V levert een kunstzinnige bijdrage aan de openbare ruimte. Op een viaduct van een verkeersplein aan de rand van de stad is met een enorme punaise een reusachtige polaroid geprikt, waardoor de automobiele medemens zijn eerste snapshot al op het netvlies heeft. In het Botlekgebied is één van de honderden oliecontainers van het toenmalige Pakhoed (inmiddels Vopak) beschilderd als een reusachtige hoedendoos. De troosteloze, technische woestijn wordt zo op een gemakkelijke wijze doorbroken. En de aardigste prestatie van K&V is - zij het nooit gerealiseerd - de metamorfose van het kantoor van de Shell aan het Hofplein, dat als een kolossale benzinepomp in het hart van Rotterdam verrijst.

Ook al mogen zich serieus noemende kunstenaars en kunstinstellingen vaak wat meewarig over de projecten van K&V spreken, hun verdienste is dat ze als een van de eersten in Rotterdam de openbare ruimte als een evenement hebben laten oplichten. Toch kan worden tegengeworpen dat dit beelden *in* de openbare ruimte zijn. Het is mogelijk om verder te gaan, zoals het werk van ‘Cell - Initiators of Incidents’, het ‘Biemans concern’, en de stichting ‘Kunst & Milieu’. Visioen is verder te gaan met de configuratie van kunst en openbare ruimte waarbij in principe geen blijvende objecten centraal staan.

Artistieke, politieke en culturele interacties en transacties: Millinx soap en Dunya

Ik heb al opgemerkt dat kunst van de openbare ruimte iets met sociale vernieuwing te maken heeft zonder dat het daarmee hoeft samen te vallen. Ik wil een voorbeeld geven van waar zo’n politieke motivatie, volgens mij, op een meer inspirerende wijze toe kan leiden: de Millinx soap. De Millinx soap is een theaterproject in de Millinxbuurt, een half dichtgespijkerde, door junks geterroriseerde achterstandswijk in Rotterdam-Zuid, die vooral bekend is geworden door de bestrijding van drugsoverlast. In 1999 werden alle mensen die de wijk ingingen of verlieten systematisch gefouilleerd op wapens.

In het wijkcentrum wordt eens in de twee maanden de Millinx soap opgevoerd. Begeleid door theatermakers spelen bewoners, winkeliers, politie etc. gebeurtenissen na die in de wijk hebben plaatsgevonden: een burenruzie, een conflict tussen een winkelier en een junk, of de wisselend gewaardeerde initiatieven van de opbouwwerkers. De betrokkenen spelen elkaar: de directeur van de Rabobank speelt bijvoorbeeld de junk, een lokale junk de wijkagent, een bewoner speelt een medewerker van de woningbouwvereniging of een opbouwwerker. Het blijkt dat juist door dit naspelen van gebeurtenissen in de openbare ruimte de sociale cohesie in de wijk sterk is verbeterd. De Millinxsoap is een exemplarisch initiatief: hiermee wordt getoond dat er een interactie kan bestaan tussen kunst en openbare ruimte. Bovendien is het een laagdrempelige kunstvorm die op inspirerende wijze de kwaliteit van de openbare ruimte aan de orde stelt en deze nader vormgeeft.

Laten wij nu eens kijken naar een meer algemene en alom onderkende vorm van kunst van de openbare ruimte: het fenomeen ‘festival’, met name het Dunya-festival, een multicultureel festijn dat jaarlijks in het Zochers-park plaatsvindt. Dichters en musici uit alle windstreken

presenteren, feestelijk culinair ondersteund, hun werk. Tijdens het festival is het Zochers-park plotseling een ander park. De openbare ruimte van het park is ingrijpend getransformeerd. Het is vooral de ervaring van de getransformeerde openbare ruimte van het park door deze artistieke en culturele interacties en transacties die Dunya tot een kwalitatief hoogstaande gebeurtenis maken.

Wat overigens opvalt, is de toename van festivals die beogen bij te dragen aan het vormgeven van de multiculturele samenleving. In het kader van Rotterdam Culturele Hoofdstad 2001 waren dat bijvoorbeeld 'Wereldmarkt', 'Onbegrensde Ontmoeting', 'Different Identities' en 'Wereldsmaken'. Het lijkt er op, dat al ook deze festivals een instrument zijn - ik aarzel om dit woord te gebruiken want het is net of er een complot achter schuilgaat, laat ik het daarom een 'trend' noemen - waardoor de kwaliteit van de multiculturele samenleving als openbare ruimte bij uitstek gestalte krijgt.

'Festivalitis' en rommelzones

Alles wat zogenaamd voor eeuwig wordt neergezet gaat vaak alleen maar vervelen. Maar ook al twijfel ik niet aan het belang van deze tijdelijke kunstvormen, toch roept mijn modernistische inslag bij mij de vraag op naar wat er bij van die festivals nu uiteindelijk beklijft. Zoals John Lennon eens verzuchtte: "There is always something happening, but nothing going on". Geldt dat ook niet voor de 'festivalitis' die om zich heen grijpt? Er is altijd wel ergens een festival, altijd wel een of andere happening gaande, maar wat gebeurt er nu eigenlijk in de stad? Misschien vereist een oriëntatie op de kwaliteit van de grootstedelijke openbare ruimte een meer structurele doordenking. Dat wil niet zeggen dat festivals niet meer moeten plaatsvinden; wel dat er een configuratie moet bestaan van een stad waarin naast festivals meer gebeurt vanuit een visie op de stad, en vooral vanuit een bepaalde mentaliteit. Wat we nodig hebben is een visie op de openbare ruimte die het alledaags bestaan niet verfraait of regisseert, maar werkelijk *interessant* maakt.

Een belangrijk aspect hiervan is onze omgang met pleinen en parken. Met name bij de inrichting van het Schouwburgplein en het Museumpark ontbreekt een duidelijke mentaliteit. Iets dergelijks wordt geproefd in de nota van de Rotterdamse Kunststichting over de openbare ruimte: *Van ontmoeting naar confrontatie*, een nota met nogal wat pretenties. De titel is al opmerkelijk: in politiek correct idioom zou er staan dat ons dus het een en ander te wachten staat. De RKS zet hoog in: de in het verleden gepresenteerde (binnen)stadsplannen en alles wat de gemeente tot nog toe heeft gezegd en geschreven beschouwt de RKS als ontoereikend. Zo is de functie van de openbare ruimte als ontmoetingsplek verouderd. De RKS pleit ervoor in te spelen op de veranderende betekenis, het veranderende gebruik en de veranderende beleving van de openbare ruimte. Wij, hedendaagsen, hebben een andere beleving van de openbare ruimte dan generaties voor ons.

Daarbij zet de RKS de kanttekening dat de vormgeving niet moet doorslaan. Steden beginnen steeds meer op elkaar te lijken. Er wordt derhalve gepleit voor "extreme vormgeving", waarbij met name het Skatepark aan de Blaak wordt genoemd. Maar juist de uitgangspunten van de nota leiden tot inconsequenties en leveren een aanvechtbaar advies op. Inconsequent is de nota wanneer er enerzijds op wordt gehamerd dat Rotterdam "schoon, heel en veilig" moet zijn, maar anderzijds – teineinde de genoemde eenzijdigheid te voorkomen – op allerlei 'rommelzones' wordt gezinspeeld. Deze rommelzones zijn echter hele nette rommelzones. Ook zou de binnenstad attractiever moet worden: "levendiger, voller, drukker, gemengder en Europeser". Dat laatste is nogal vreemd: gemengder *en* Europeser. De 'gemengde' bevolking van multicultureel Rotterdam komt immers juist *niet* uit Europa. En het advies dat de binnenstad een mix moet worden van horeca, musea, winkels, culturele voorzieningen en evenementen is niet alleen weinig verrassend, maar ook tamelijk populistisch. Fun, beleving en entertainment spelen in de nota een belangrijke rol: doe je ding. Daarbij wordt volhard in

een (be)rekenend denken. Ik citeer: “Het aloude vertrouwde winkelen is vervangen door het uitgebreide, meer tijd kostende (*sic!*) ‘fun’-shoppen. Maar gaat het niet om een heel andere beleving van de openbare ruimte?”

De conclusie van de nota kan worden samengevat in het adagium dat Rotterdam een ‘heterotopia’ moet worden. De term is niet afkomstig van een conservatieve imman, ter aanduiding van een voor hem ideale stad zonder homoseksuelen; ‘heterotopia’ - het begrip is afkomstig van de stadssocioloog Maarten Hajer, maar gaat terug op het filosofisch gedachtengoed van met name Michel Foucault, zoals de inleiding bij InterAkta 2 (p. 55) naar aanleiding van documenta X uitvoerig wordt beschreven – geeft aan dat de verschillen die er in een stad bestaan dienen te worden benadrukt. Rotterdam moet een verzameling van ‘enclaves’ worden; van ‘sferen’, zoals het in termen van Peter Sloterdijk heet.

Dat is een opmerkelijk voorstel. Vroeger werd dat juist tegengegaan. Men sprak er toen over in termen van ‘getto’vorming. De RKS meent nu echter dat ontwikkelingen in de richting van enclave-vorming niet moeten worden tegengewerkt, maar juist aangemoedigd. We moeten enclave-vorming laten gebeuren. We moeten zelfs faciliteren dat gelijkgestemden (de nota spreekt neo-Darwinistisch van ‘soortgenoten!’) elkaar opzoeken.

Op weg naar visie: pluriculturaliteit

Dat laat niet onverlet dat de verdienste van de RKS nota is dat er wordt getracht een visie te ontwikkelen die aansluit bij bestaande ontwikkelingen: de toenemende pluriculturaliteit van de stad. Met ‘pluriculturaliteit’ wordt de multiculturaliteit overstegen. Het gaat niet alleen om verschillende culturen in de stad, maar ook om jongeren en ouderen, rijk en arm (hoe pijnlijk ook voor de laatsten, maar oud zijn is ook niet leuk), studenten en werkenden, enzovoorts. Aansluitend bij de multiculturaliteit binnen de pluriculturaliteit, wijs ik op recente ontwikkelingen in multicultureel Rotterdam, met name aan de Kruiskade. Wie de Kruiskade inloopt, staat ineens in een heel andere wereld. De Chinese gemeenschap wil binnen dit pluriculturele stadsdeel voor een goed deel uit veiligheidsoverwegingen een soort mini-Chinatown ontwikkelen. Ook al zou het een toeristische trekpleister kunnen worden waar vanzelfsprekend allerlei economisch lucratieve aspecten aan zitten, het is maar de vraag of de vorming van een Chinatown uiteindelijk de pluriculturele kwaliteit van dit stadsdeel ten goede komt. De bedreiging die Chinezen ervaren zal anders moeten worden weggenomen dan door het faciliteren van een ‘gated community’.

Een andere ontwikkeling die aansluit bij de RKS-nota, maar met de hierboven geformuleerde bezwaren, is de Witte de Withstraat. De Witte de Withstraat was vroeger een uitgaanscentrum van aanvechtbaar allooi. Op voortvarende wijze heeft de Gemeente Rotterdam vergunningen ingetrokken en deze alleen nog maar verleend aan galerie-houders en restaurants. Vanuit een bepaalde optiek – veiligheid, kunstpolitiek, cultuur-economisch - kan de bewering worden gestaafd dat de Witte de Withstraat er op vooruit is gegaan. Maar dat neemt niet weg dat er – het multicultureel restaurant Bazar ten spijt - een monocultuur is geforceerd.

Wat de RKS ons in positieve zin voorlegt en waar we nader op in moeten gaan is dat het tijd wordt dat er meer wordt geëxperimenteerd met openbare ruimten. De RKS zegt niet dat ze het laatste woord heeft. Zij onderkent dat enclaves niet zo maar op een tekentafel kunnen worden ingericht. Maar wat kunnen we dan wel doen? Daar valt over te praten.

Dichterlijk wonen in een Wereldstad

Ik sluit af met een filosofische mijmering. Toen ik de RKS nota aan het lezen was, moest ik denken aan het prachtige essay “Verwaaide Stad” dat Eric Bolle ooit in het reeds lang ter ziele gegane tijdschrift *De Nieuwe Weelde* schreef. In dit essay probeert Bolle op basis van werk van Heidegger en Deleuze te laten zien hoe een *andere* stad eruit zou kunnen zien. Hij schrijft: “Het is geen utopie, er hoeft niet eens zo veel te veranderen. Het gaat meer om een

mentaliteit van een stad. Die stad moet gedragen zijn door het visioen wat ooit Hölderlin had.” Een dichtregel van Hölderlin luidt” ‘Voll Verdienst, doch dichterisch wohnet der Mensch auf diese Erde’. Vol verdienste, want kijk eens wat we technisch allemaal voor elkaar kunnen krijgen, maar eigenlijk woont de mens dichterlijk op deze aarde. Dat dichterlijke wonen is het tegendeel van hetgeen wordt voorgestaan in het Duitse tijdschrift *Schöner Wohnen*. Daar gaat het alleen maar over om mooie dingen en over alles wat je wilt hebben (“fun-shoppen”). Dichterlijk wonen betekent: verwijlen bij de dingen. Ook Bolle heeft die andere stad voor ogen: “Als ik die stad zie, daar wordt ruimte gegeven aan een soort milde ernst. Alles gaat wat langzamer. Wat voorname. Er zijn veel pleinen en terrassen waar gemeenschappelijke maaltijden worden gebruikt, debatten worden gevoerd, veel drinkgelagen plaats vinden”. Opmerkelijk is dat volgens Bolle de begraafplaatsen in het centrum zullen worden geplaatst, zodat mensen hun eigen sterfelijkheid indachtig blijven. Ook dat noemt Foucault in zijn in *documenta X – the book* opgenomen essay een ‘heterotopia’. Toch is het Bolle niet om een romantisch visioen te doen: “De auto’s worden niet geweerd, maar het belangrijkste zijn de wandelaars, de wandelpaden, de allées.”

Bolle’s “verwaaide stad” is nooit gerealiseerd. Maar het is wel een inspirerende poging een *ander* denken over de openbare ruimte te ontwikkelen, waarbij de openbare ruimte niet langer een transit-area is tussen wonen, werken, wandelen en kopen, een transitoruimte waar mensen zich zo snel mogelijk doorheen haasten, maar een ruimte waarin mensen weten te verwijlen. Dichterlijk wonen doe je wellicht bij uitstek buiten. En misschien zijn de kunstwerken *in* de openbare ruimte daaraan uiteindelijk ondergeschikt.